

چشم‌گیر رسید، به کارگیری نرخ سود شناور نیز به موفقیت چشم‌گیرتر از موفقیت بانکداری اسلامی نایل خواهد آمد و تأثیر به کارگیری این نرخ در جهان، به ویژه در جهان بانکداری اسلامی کمتر از تأثیر پیدایی خود بانکداری اسلامی در جهان نخواهد بود.

سخن آخر نویسنده درخواست از اهل علم، متخصصان فن، صاحب نظران اقتصادی و دانش‌پژوهان است که مطالب مطرح شده در مقاله را با دید انتقادی و سازنده مورد تحلیل و امعان نظر قرار داده و ضمن تکمیل تحقیقات نویسنده و ارائه پیشنهادهای اصلاحی در جهت بهبود مطالب آن، نگارنده را نیز از بذل مساعدت علمی خود بی‌نیصیب نگذارند.

زیرنویس‌ها

(۱) این مقاله در شهریور ۱۳۷۸ در دهمین سمینار بانکداری اسلامی ارائه شده است.

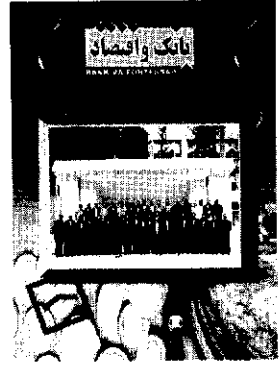
(۲) یادآوری می‌شود که صدور اوراق مذکور الزامی نیست، بلکه صدور اوراق انجام عملیات اعتباری را ساده‌تر می‌کند. مع الوصف، طبق شیوه متداول فعلی در نظام بانکی نیز می‌توان عمل کرد. بر این مبنا، ضمن تفاهم‌های لازم، میزان سهم‌الشرکه شریک و بانک هنگام معامله سهم‌الشرکه، قابل تغییر می‌باشد.

(۳) کلمه منابع، از دیدگاه فقهی به مفهوم سرمایه نیز بکار می‌رود. در اینجا منظور از کلمه "سرمایه"، منابع مالی می‌باشد.

برکنار نیست. از این رو، اطمینان کامل دارم که محققان و اندیشمندان بانکداری اسلامی، با جدیت و سعی وافر در برطرف کردن این نارسایی‌ها و مشکلات اهتمام خواهند ورزید. به علاوه، ادامه این تحقیقات مقدماتی در صورت تکمیل آن نیز می‌تواند در برطرف کردن مشکلات و نارسایی مذکور سهم زیادی داشته باشد.

سخن دوم و مهمتر از سخن اول این است که هر اندیشه جدید از دیدگاه تفکر و نظر تا از دیدگاه عمل و اجرا تفاوت بسیار دارد. محققاً به کارگیری این اندیشه نو نیز اولاً، به دلیل تازگی و ناپخته بودن آن و ثانیاً، به دلیل داشتن ویژگی‌های متعدد و لازم، نیاز مبرم به دستورالعمل و ضوابط اجرایی خاص دارد که باید توسط متخصصان اهل فن طراحی و تدوین شود تا اندیشه مذکور بتواند از قوه به فعل درآید.

سخن دیگر، در خصوص ناباوری برخی در زمینه به فعل درآوردن این اندیشه است. این ناباوری از لحاظ روانشناسی نیز مصداق دارد. بر این مبنا، اصولاً هر ناباوری از مقاومت در مقابل تغییر نشأت می‌گیرد. در این مورد باید اذعان داشت که به طور کلی و علی‌رغم همه این ناباوری‌ها در زمینه عدم امکان به کارگیری، این اندیشه نوین می‌تواند بانکداری اسلامی را پایه پای بانکداری سنتی در جهان مترقی امروز به پیش ببرد و بسیاری از نقایص، نارسایی‌ها و ناباوری‌ها را برطرف کند. مع الوصف باید قبول کرد که همانطور که بانکداری اسلامی از لحاظ اجرا در بدو امر در بسیاری از موارد با تردید و ناباوری شروع شد، ولی نهایتاً همه این موارد مذکور به موفقیت

عملکرد نظام بانکی ایران و قانون عملیات بانکی بدون ربا

سیامک کورنگ بهشتی

عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی واحد نراق

مورد تصویب مجلس شورای اسلامی و تأیید شورای نگهبان قرار گرفت و پس از استفتاهایی از اکثر آقایان مراجع تقلید وقت همچون آیت‌العلی غلباگان، مشخص شد که طبق نظر اکثریت علما، این قانون عاری از

چکیده

قانون عملیات بانکی بدون ربا در شهریور ماه ۱۳۶۲

پس از تفرجی دلچسب در قلمرو اندیشه‌های نو و بررسی زمینه‌ها و پیامدهای بکارگیری ابزار سود شناور در بانکداری اسلامی، بد نیست از زاویه‌ای دیگر هم به نقش و جایگاه سود در این نظام بپردازیم. لطفاً ملاحظه بفرمایید.
بانک و اقتصاد

گوشت برادر و مردار تلقی می‌شود^(۱). در مقابل، اعطای وام بدون بهره (قرض الحسنه) امری بسیار نیک و معادل دادن قرض به ایزد منان محسوب شده است. البته در این زمینه استثناهایی وجود دارد. به عنوان مثال، به استناد مسأله شماره ۹ از بخش "القول فی الربا" در کتاب تحریرالوسیله امام خمینی (ره) از نظر اسلام، انجام معاملات ربایی بین پدر و پسر و بین زوجین و بین مسلمان و کافر (در صورتی که گیرنده بهره مسلمان باشد) آزاد است، ولی اگر مسلمان به کافر بهره پرداخت کند، یا معامله ربایی بین مسلمان و اهل ذمه (مسیحیان، یهودیان و زرتشتیان که در امان مسلمانان هستند) صورت گیرد، یک فعل حرام انجام گرفته است.

تعریف ربای پولی در ساده‌ترین شکل آن عبارتست از: گرفتن مبلغی اضافه بر دین واقعی توسط داین از مدیون، مشروط بر این که داین از قبل گرفتن مبلغ اضافه را شرط کرده باشد. چنان که از این تعریف برمی‌آید، برای تحقق ربای پولی اجتماع چهار شرط زیر لازم و کافی است:

- ۱- وجه پرداختی به صورت قرض باشد.
  - ۲- در بازپرداخت قرض مبلغ اضافه اخذ شود.
  - ۳- مبلغ اضافه از پیش تعیین شده باشد.
  - ۴- شخصیت داین و مدیون از یکدیگر مستقل باشد.
- در قانون عملیات بانکی بدون ربا، مفهوم ربا (با توجه به مسایل مستحده‌ای مثل تورم و بیمه سرمایه) تشریح شده است که این مسأله سبب بروز مشکلات بسیاری در زمینه تدوین آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی بانکی شده و به برخی از منتقدان امکان داده که نظام بانکی ایران را به یکباره زیر سوال ببرند^(۲). بند اول از ماده یک قانون عملیات بانکی بدون ربا یکی از اهداف نظام بانکی را چنین تعریف کرده است: «استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل (با ضوابط اسلامی) به منظور تنظیم گردش صحیح پول و اعتبار در جهت سلامت و رشد اقتصادی کشور». همچنین، در بند ۹ همین ماده بر اعطای وام و اعتبار بدون بهره تأکید شده است. برای بررسی مفهوم حق و عدل در این قانون به مثال زیر توجه کنید: فرض نمایید شخصی مبلغی وام دریافت کرده تا با آن یک مجموعه آپارتمانی بسازد و پس از فروش این آپارتمان‌ها وام خود را معادل مبلغی که قبلاً گرفته بود، بازپس دهد. آیا می‌توان گفت که در این صورت، عدالت در مورد وام‌دهنده اجرا شده است؟ و آیا میزان وام بازپس گرفته شده معادل وام پرداخت شده می‌باشد؟ مسلماً در شرایط تورمی که به طور دایم ارزش پول می‌یابد، جواب منفی است، صرف نظر از این که به وام‌دهنده هزینه فرصت از دست رفته^(۳) نیز تحمیل شده است.
- در یک دید کلی می‌توان از چهارچوب نظام

● به نظر می‌رسد که اعطای قرض الحسنه تنها به عنوان یکی از خیرات و حسنات در جامعه مطرح شده است و نه به عنوان یک شیوه یا ابزار برای فعالیت اقتصادی.

اشکالات فقهی است.

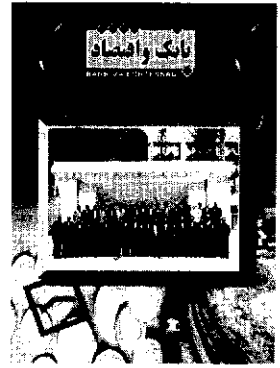
لازم به یادآوری است که انگیزه تدوین و اجرای این قانون، همانا رهایی از بند بانکداری ربوی و تطبیق قوانین و آیین‌نامه‌های بانکی با موازین شرع مقدس اسلام بود. اما یکی از مهمترین سوال‌هایی که برخی از منتقدان به نظام بانکی ایران مطرح می‌کنند، این است که اگر در اسلام گرفتن و پرداختن ربا حرام محسوب شده، پس چرا بانک‌های ایرانی به امر پرداخت سود به سپرده‌گذاران و اخذ سود از گیرندگان تسهیلات مبادرت می‌ورزند؟ مقاله حاضر، تلاش دارد تا با تعریف ربا و تشریح مفهوم عدالت و مقایسه عملکرد نظام بانکی ایران با اهداف دین مقدس اسلام، به سوال مذکور پاسخ دهد و راهکارهایی را برای بهبود عملکرد و روش‌های اجرایی نظام بانکی از حیث مسایل فقهی ارائه نماید.

مقدمه

یکی از بهترین روش‌های ارزیابی عملکرد نظام‌های مختلف، مقایسه وضعیت موجود با وضعیت مطلوب می‌باشد. بدیهی است که در سیستم‌های فیزیکی، به دلیل امکان استفاده از روش‌های آزمایشگاهی، با دقت بیشتر می‌توان وضعیت مطلوب را شناسایی و با وضعیت موجود مقایسه کرد، ولی سنجش دقیق عملکرد سیستم‌های اقتصادی و اجتماعی اگر نه غیرممکن، دست کم بسیار پیچیده می‌باشد و ابزار و روش‌های مناسبی برای ارزیابی دقیق عملکرد چنین سیستم‌هایی وجود ندارد. ارزیابی سیستم بانکداری بدون ربا هم که اکنون بیش از پانزده سال از اجرای آن در کشور ایران می‌گذرد، به دلیل آن که تاکنون الگوی تجربه شده و منسجمی برای آن وجود نداشته است، با دشواری‌های بسیاری روبروست. از این جهت، در این مقاله که هدف آن ارزیابی عملکرد نظام بانکداری کنونی کشور از دیدگاه فقهی می‌باشد، مبنای ارزیابی بر توان سیستم در حذف ربا از عملیات بانکی گذاشته شده که به نظر نگارنده، این عامل از مهمترین ویژگی‌های نظام بانکداری اسلامی است.

خصوصیات اصلی نظام بانکداری اسلامی

در اسلام، انجام معاملات ربوی حرام است و از پلیدی این عمل آن چنان یاد شده که معادل خوردن

سپرده‌های قرض الحسنه جاری از تسهیلات پرداخت به وسیله چک برخوردار می‌شوند و سپرده‌های قرض الحسنه پس‌انداز با شرکت در قرعه‌کشی از برخی جوایز بهره‌مند می‌گردند، ولی به سپرده‌های سرمایه‌گذاری سود تعلق می‌گیرد که عموماً میزان آن نزد بانک‌های مختلف ثابت است و اگر چه به سود این سرمایه‌گذاری‌ها عنوان علی‌الحساب اطلاق می‌شود، اما این ارقام علی‌الحساب پس از چندی به خودی خود قطعی می‌شوند. این خود نشان می‌دهد که رابطه‌چندانی بین سود پرداختی به سپرده‌گذاران و عملکرد بانک، یا سودآوری پروژه‌های بانک، برقرار نیست. از سویی دیگر، بانک در پروژه‌هایی که سرمایه‌گذاری کرده و با ضوابط مختلف به آنها تسهیلات بانکی می‌دهد، عملاً به دریافت سهم سود ثابتی بسنده می‌کند و در زیان احتمالی آن یا سهم سودی متناسب با عملکرد نهایی پروژه دخالت ندارد.

در نظام بانکداری بدون ربا، سپرده‌گذاران در انجام پروژه‌ها یا اعطای وام‌های بانکی با بانک به مشارکت می‌پردازند. قاعده‌تاً این مشارکت نیز می‌باید با توجه به ضوابط قانونی و اصول اسلامی تنظیم شده باشد، اما به علت پاره‌ای مشکلات اجرایی در دستیابی به اهداف خاص خود با مشکل مواجه است. امروزه یکی از مهمترین سوال‌هایی که از نظام بانکی ایران می‌شود، اینست که چرا وقتی بانک‌ها برای مشتریان خود تسهیلات مالی فراهم می‌آورند، اگر چه طبق قرارداد می‌باید طرفین در سود و زیان آن شریک باشند، ولی عملاً سیستم بانکی تنها به دریافت سود مشخصی بسنده می‌کند و در زیان آن یا مابقی سود هیچ دخالتی ندارد؟ در پاسخ به این سوال می‌توان از صنعت بیمه در توجیه عملکرد بانک استفاده کرد. نظر به این که سودهای دریافتی و پرداختی بانک در عمل حکم ارقام قطعی و از پیش تعیین شده را دارند، تنها توجیه سیستم بانکی از این ریسک غرق شدن یک نفت‌کش اقیانوس پیمان را بیمه کرد، ریسک زیان یک فعالیت تولیدی یا تجاری را نیز می‌توان بیمه کرد. چنانچه نفس بیمه نزدگیرنده تسهیلات را منطقی بدانیم، قطعاً سپرده‌گذاران نیز باید بتوانند سپرده خود را نزد بانک بیمه کنند. زمانی که بانک‌ها بخشی از وجوه خود را نزد بانک مرکزی تحت نام اندوخته قانونی ذخیره می‌کنند، حداقل از نظر تئوری این عمل می‌تواند توجیه حفظ و بیمه اصل سپرده باشد. البته امکان بیمه کردن سپرده‌ها و تسهیلات نزدگیرندگان آن‌ها جای بحث فراوان دارد که از حوصله این مقاله خارج است.

قانون عملیات بانکی بدون ربا به دلیل وجود مشکلات فقهی در نظام پرداخت وام و اعتبار مقرر داشته است که انواع تسهیلات بانکی در قالب عقود اسلامی به

بانکداری اسلامی چنین استنباط کرد:

۱- اعطای قرض الحسنه و استفاده از آن تنها به عنوان یکی از خیرات و حسنات در جامعه مطرح شده است، نه به عنوان یک فعالیت اقتصادی. پس باید متقاضیان وام را به دو دسته تقسیم کرد:

الف) کسانی که برای مصارف ضروری وام دریافت می‌کنند که طبعاً باید برای حل مشکل آنان قرض الحسنه به ایشان پرداخت شود.

ب) کسانی که برای انجام فعالیت‌های اقتصادی وام دریافت می‌کنند که در این زمینه بانک می‌تواند با آنان مشارکت کند.

۲- هرگونه پرداخت اضافه بر اصل از سوی وام‌گیرنده به وام‌دهنده، در صورتی که وام‌گیرنده نسبت به آن رضا و رغبت قلبی داشته باشد، مغایر اصول شرعی نیست. در این خصوص شایسته است در صورتی که وام‌گیرنده امکان مالی داشته باشد، به منظور تشویق وام‌دهنده مبلغی را به عنوان جایزه به او پرداخت کند، البته پرداخت این مبلغ نباید از قبل اعلام شده باشد.

۳- حرمت بهره در مورد ارزش پولی است که وام‌دهنده اعطا کرده، نه لزوماً در مورد مبلغ ریالی پول. در نتیجه، با عنایت به این که پول دارای ارزش ثانویه است و تنها قدرت خرید آن برای اشخاص اهمیت دارد و نیز امکان انجام فعالیت‌های اقتصادی سودآور به وسیله پول مهیا می‌باشد، می‌توان ادعا کرد که دریافت و پرداخت سود بانکی نه تنها مغایر با اصل عدالت نمی‌باشد، بلکه لازمه اجرای اصل عدالت است، البته باز هم به شرط آن که نرخ سود از پیش تعیین نشده باشد.

عملکرد نظام بانکی ایران در مقایسه با ضوابط اسلامی

بررسی عملکرد سیستم کنونی بانکداری ایران با توجه به ضوابط و معیارهای شرعی نتایجی را به دست می‌دهد که در ادامه به تشریح آنها می‌پردازیم. اصولاً فعالیت بانک‌ها دارای دو جنبه است: جنبه اول، عبارتست از جذب سپرده‌ها و سرمایه‌گذاری آن‌ها از طریق اعطای تسهیلات؛ و جنبه دوم، عبارتست از ارایه یک رشته خدمات به اشخاص و دریافت حق‌الزحمه در برابر ارایه این خدمات.

امروزه در نظام بانکی ایران انواع سپرده‌ها به صورت زیر دسته‌بندی می‌شوند:

۱- سپرده‌های دیداری، مشتمل بر قرض الحسنه جاری و قرض الحسنه پس‌انداز.

۲- سپرده‌های غیر دیداری، مشتمل بر سپرده‌های سرمایه‌گذاری کوتاه مدت و سپرده‌های سرمایه‌گذاری بلندمدت.

● یکی از ایرادات مستقدان به عملکرد نظام بانکی کشور در حول این محور دور می‌زند که اگر در اسلام پرداخت و دریافت ربا حرام است، پس چرا بانک‌های ایرانی به پرداخت و دریافت سود معین می‌پردازند؟

نمی‌باشد، بلکه لازمه اجرای اصل عدالت است.

۲- در اسلام، تعیین «سهم سود» بلامانع است، ولی تعیین «نرخ سود قطعی» حرام است.

۳- کلیه نرخ‌های سودی که از سوی بانک اعلام می‌شوند، به صورت علی‌الحساب بوده و این نرخ‌ها حدودی از سود اکتسابی در آینده هستند که براساس تجربیات گذشته بانک به دست آمده‌اند.

۴- به استناد ماده ۴ قانون عملیات بانکی بدون ربا، توجیه بانک بر تضمین اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری بر این اساس استوار است که می‌توان این سپرده‌ها را بیمه کرد.

۵- اگر نفس بیمه فعالیت‌های اقتصادی را صحیح بدانیم، می‌توان حداقل سود مورد انتظار فعالیت‌های تولیدی و تجاری را نیز بیمه کرد.

۶- به منظور شناسایی دقیق مبلغ سهم سود مشتریان بانک، استقرار یک سیستم حسابداری بسیار دقیق و پیشرفته در بانک ضروری است. ■

پنوشته‌ها

۱) مسایل مربوط به ربا در چهار سوره مبارکه روم (آیه ۳۹)، بقره (آیات ۲۷۵، ۲۷۶، ۲۷۸، ۲۷۹)، آل عمران (آیه ۱۳۰) و نساء (آیه ۱۶۱) آمده است.

۲) ربا به معنای زیاده بر اصل، هم به صورت پولی و هم به صورت شیئی وجود دارد. اما در این مقاله، به دلیل این که ربا در نظام بانکی مورد توجه قرار گرفته است و معاملات شیئی در بانکداری رایج نیست، در همه جا منظور از ربا، ربای پولی است.

3) Opportunity Cost.

منابع

- ۱) آیین‌نامه اجرایی عملیات بانکی بدون ربا / تهران / انتشارات بانک تجارت / ۱۳۶۲.
- ۲) امام خمینی (ره) / تحریرالوسیله / کتاب مکاسب / القول فی الربا / مسأله شماره ۹.
- ۳) قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) / تهران / انتشارات بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران / مدیریت نظارت بر امور بانک‌ها / ۱۳۷۱.
- ۴) مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات هفتمین سمینار بانکداری اسلامی (حفظ ارزش پول) / تهران / انتشارات مؤسسه عالی بانکداری ایران / ۱۳۷۵.
- ۵) هدایتی، علی‌اصغر و همکاران / عملیات بانکی داخلی ۲ / تهران / انتشارات مؤسسه عالی بانکداری ایران / چاپ چهارم / ۱۳۷۲.

متقاضیان پرداخت شود. این عقود هم عبارتند از: ۱) قرض‌الحسنه، ۲) مضاربه، ۳) مشارکت مدنی، ۴) مشارکت حقوقی، ۵) سرمایه‌گذاری مستقیم، ۶) فروش اقساطی، ۷) اجاره به شرط تملیک، ۸) سلف، ۹) جعاله، ۱۰) مزارعه، ۱۱) مساقات، ۱۲) خرید دین، ۱۳) ضمان.

در حال حاضر، نظام بانکی ایران هم در مورد سپرده‌های دریافتی و هم در مورد تسهیلات اعطایی نرخ‌های سودی را به عنوان علی‌الحساب و حداقل سود مورد انتظار معرفی می‌کند و عموماً در نهایت همین نرخ‌ها جنبه قطعی پیدا می‌کنند و این امر برخی شبهه‌های فقهی را برای مشتریان ایجاد کرده است. به منظور رفع این مشکل، می‌توان پیشنهاد کرد که بانک‌ها به جای آن که سپرده‌گذاران را با نسبت نامعلومی در کل سود حاصل از معاملات خود سهم و شریک بدانند، به صورت کارگزار عمل کنند و در هنگام اخذ سپرده از سپرده‌گذاران اعلام کنند که چند درصد از درآمد حاصل از به کار انداختن این سپرده را به عنوان سهم خود بانک برداشت می‌کنند و بقیه را به صاحبان سپرده بازپس می‌دهند. در این صورت، بانک‌ها با سپرده‌ها به صورت وجوه اداره شده برخورد خواهند کرد. البته بی‌توجهی به سهم سپرده‌گذار و پرداخت سودی ثابت به مشتریان یک ضعف وارداتی است که از نظام بانکی سایر کشورهای جهان به نظام بانکی ایران رخنه کرده و با انجام پاره‌ای اصلاحات در این کشور نیز پیاده شده است.

شایان ذکر است که تعیین میزان سود حاصله از سرمایه‌گذاری هر سپرده‌گذار، وجود یک سیستم حسابداری بسیار پیشرفته و عریض و طویل را می‌طلبد که طبعاً هزینه‌هایی را به دنبال خواهد داشت، ولی به عقیده نگارنده، از ضروریات نظام بانکداری اسلامی است و نهایتاً جمع مزایای این رویه بیشتر از میزان بار مالی ایجاد شده آن می‌باشد. البته لازم به توضیح است که حتی با استقرار یک سیستم حسابداری بسیار قوی در نظام بانکی، باز هم به طور دقیق نمی‌توان سهم سود بانک و مشتری را در هر معامله مشخص کرد، ولی این سیستم تا حد زیادی ما را به هدف نهایی که همانا پیروی از تعالیم و دستورات الهی می‌باشد، نزدیک می‌کند.

نتیجه‌گیری

در خاتمه، چکیده نتایج حاصله از بحث به شرح زیر ارائه می‌شود:

۱- با عنایت به دو عامل تورم و سود ناشی از فعالیت‌های اقتصادی، دریافت سود بانکی از گیرندگان تسهیلات تولیدی و تجاری و پرداخت سود بانکی به سپرده‌های سرمایه‌گذاری نه تنها مغایر با اصل عدالت

● بانک‌ها به جای آن که سپرده‌گذاران را با نسبت نامعلومی در کل سود حاصل از معاملات خود سهم و شریک بدانند، بهتر است به صورت کارگزار عمل کنند و با سپرده‌ها به صورت وجوه اداره شده برخورد کنند.